

⁸ A következő három szó a kihúzott *in sede Uduarhelj* fölé van írva, fekete tintával, más kéz által.

⁹ Az egész bekezdés át van húzva.

¹⁰ Olvashatatlan szó.

¹¹ E szó más kéz írása fekete tintával.

¹² A két pontos [j] pontjait technikai okból több helyen elhagytuk.

KISGYÖRGY ZOLTÁN

A HÁROMSZÉKI ÉS FELSŐFEHÉRI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖR HARANGJAI

Munkánkban kettős célt követünk: egyrészt a harangokkal kapcsolatos legfontosabb általános tudnivalókat, másrészt dokumentumszerű hű és pontos felmérését adni a körülhatárolt terület¹ harang anyagának. Számkra szükségszerűen nemcsak az jelentette a harangot, ami ma is használatban van, mert a hasadtak és a megrepedtek, az elnémult harangok, a jövevények, a régen beöntöttek, vagy az épp most újraöntöttek adatai, mint értékes és érdekes harangtörténeti dokumentumanyag kiegészíti és teljessé teszi a hazai harangjainkkal kapcsolatos szegényes szakirodalmat.

Ez a sokrétű feladatkör eléggé nehezen megvalósítható munkát kínál. A tornyok magasában és sötétjében rejtőzködő vagy éppen nehezen hozzáférhető harang annyi gondot okozott, mint a szerteszét fekvő levéltári anyag, vagy a tárgykörre vonatkozó szakirodalom beszerzése, tüzetes áttanulmányozása². Nem kevésbé szükségelte az effajta kutatás a harangöntők mesterjegyeinek, a díszítő matricáknak, valamint Európa és a Kárpát-medence régi és új harangöntő központjainak kikutatását, feltárását és működésük ismeretét is.

A hazai viszonylatban úttörő munkában kapott segítségért mondunk köszönetet, mindazoknak, akik a helyi dokumentálódásban segítettek³, akik az eredmények közlését eképpen lehetővé tették és nem utolsó sorban dr. Patay Pálnak a nyújtott tanácsért, szakmai útmutatásért.

Felesleges ebben a keretben a haranggyártás részletekbe menő műszaki kérdéseit taglalni, hisz azt elvégezte *Kovács Mihály* jelzett kézikönyvében. Egyrészt a harangöntés technikája napjainkig keveset változott, másrészt jelen tanulmány ezeknek díszítés- és formatörténeti tanulmányozását helyezi előtérbe. Annyit azonban feltétlenül szükségesnek tartunk megjegyezni, hogy az ezüst nem teszi nemesen csengővé a harangot mint ahogyan azt — tévesen — még ma is nagyon sokan hiszik, hanem annak kárára van. A harang anyagába való beolvasztását sokszor a megrendelő tudtán kívül, ha tehette a harangöntő kerülte. Ezt a tényt nemcsak a szakirodalom, hanem az aradi Hönig harangöntő dinasztia utolsó mestere — Hönig László — is okadatolta e sorok írójának. A leg-

kiválóbb harangérc anyaga ma is a vörösréz és az ón 20:80, de legtöbbször kevesebb 23:77% arányú ötvözetéből készül.

A legrégebb harangok kovácsolt vaslemezről készültek, utána az öntött bronz, majd pedig a 17. század elejétől megjelentek a vas, illetve az acélharangok. Ez utóbbiakat a westfalai Bochumban kezdték önteni 1852-ben. Az acélharangok kevésbé tartósak, hisz veszélyeztetni a rozsdát, hangjuk azonban megfelelő. Harangkülönlegességként tartjuk számon az üvegharangokat, valamint újabban az alumínium, réz és nikkel keverékből öntöttöket. Idegenkedve gondolunk arra, hogy itt-ott már magnetofon szalagról, erősítők segítségével, hangszórók közvetítik a harangszót. Ez jelentené-e páratlanul gazdag és szép kézműipar — a harangöntés — végét?

Akárcsak a művészet minden ágában, úgy a harangok díszítés- és felírásművészetében is jelentkeztek a lepergett évszázadok stílusirányzatai, a gótika, a reneszánsz, barokk stb. Az utóbbiak egyre kevésbé érvényesülnek. Egyenes arányban csökkennek ezek a jegyek a harangöntés, mint művészet és iparág utóbbi fokozatos leszűkülésével. Ehhez még csupán annyit kell hozzátennünk, hogy a stílusirányzatok, akár csak az építészetben, ezen a területen is késve (fél, másfél), évszázados különbséggel jelentkeznek. Ezt a jelenséget a harangöntés kihangsúlyozottan hagyományos jellege is elősegítette. Pontosabban arról van szó, hogy a harangöntő dinasztikák, iskolák, hagyományos módon, évszázadokig használták a harangdíszek matricáit, s így egy-egy reneszánsz akantusz levél vagy olaszkoszorú még a 19. század első felében is feltűnik a harangokon. E század derekától azonban a jelen század első harmadával bezárólag feltűnően sok új, huszadik századi, főleg indadisztes motívum jelenik meg, hogy azután — a második világháborútól errefelé — készült egyes harangokon kevesebb dísz, egyszerű fríz vagy éppen semmi sem jelenik meg. Ez természetesen nem szabály, mert kivételek a tanulmányozott területen is vannak.

Harangjaink korát általánosságban formájuk után is meg lehet állapítani. A legrégebbek valószínűleg tömött hengeres zsák alakúak voltak. A 15—16. század harangjai is még megtartják keskeny vállukat, s csak a 17. századtól kezdik felvenni a tanulmányozott területen a mai harangok jelképes, ún. csengő alakú formáját.

A stílusirányzatokhoz hűen igazodik a harangok felírata és a díszítés. Románkori harangunk ezen a vidéken nem maradt fenn. Annál több harang képviseli a gótikát. Karcsú, díszítés nélküli vállukon majuszkulás feliratok vannak. A 15. század végén (amikor ez a stílus itt még késői formájában virágzott) megjelentek a kis gót betűs feliratok, a minuszkulák s ezek jelen vannak harangjainkon a 16. században is. A következő — 17. — század itt is a diszes harangok kora s a reneszánsz jegyeit őrzi. Megjelennek a latinbetűs antikva felírások. Ez van a legrégebb unitárius harangunkon is Olthévízen. A század derekától a latin szövegek magyarral keverve jelennek meg, majd csak a magyar felírás marad. Ez vonatkozik a 18. század elejére is. Csak később jelenik meg a barokk hatása a harangjainkon, de ez sem minden iskola munkáin. A legújabb — 20. századi — harangokon hol a klasszikus formák, hol a neobarokk és neoklasszicista jegyek jelennek meg. Vannak olyanok, melyek egyszerű mértani díszítést viselnek vagy pedig simák.

Az átkutatott terület haranganyagán a felirat és a díszítés mellett megjelennek a harangöntők mesterjegyei is. Ezeknek azonosítása a ha-

rangkutatás egyik elengedhetetlen munkamódszere. A legfontosabb mesterjegyeket, valamint a tanulmányozott terület értékesebb harangfeliratait az alábbiakban mutatjuk be.

A szóbanforgó terület egyházközségeiben ma is használatban levő összesen 39 harang századonkénti megoszlása a következő: 1 db a 17., 7 db a 18., 9 db a 19. és 22 db a 20. századból való. Ezek összesen 21 egyházközség tulajdonában vannak, s az egyházalapítás óta lepergett 422 esztendő (1563—1990) elemi csapásai és pusztító erői (tűzvész, földrengés, forradalom és háborúk) után megmaradt, utólag pótoltt harangokból tevődik össze.

Eddigi adataink alapján a háromszéki és felsőfehérvári egyházkör területéről nem ismerünk régi, a 16. századból származó olyan harangot, melyet 1568—1600 között öntöttek volna. Nem maradt az egyházközségek birtokában reformáció előtti harang sem. A 17. században azonban sok unitárius harang készül. A dokumentumok szerint Kőkös 1601-ben, Sepsikőröspatak 1644-ben és 1678-ban, Felsőrákos 1648-ban. Datk 1651-ben és 1686-ban, Kilyén 1655-ben, Vargyas 1667-ben, Nagyajta pedig 1699-ben öntet két harangot. Az 1683. február 3-án tartott püspöki vizitáció alkalmával Árkoson is feljegyezték, hogy „Harang nagyon egy”. Így tehát eddig összesen 11 db 17. századi elpusztult harangról tudunk ezen a területen.

A ma is meglevő legrégebb unitárius harangunk Olthévizen van. A harangkoronán levő felirata a következő: FUDITUR CAMPA NA HEC IN HONOREM UNIUS VERI DEI ET FILII EJUS UNIGENT JESU CHRISTI SPECTABILIMUM AC. GENEROSUM VIRGINIUM CLARAE ET BARBARAE NAGY. Oldalán 13—19 cm méretű mezőben reneszánsz olaszkoszorúba fogott szöveg: PRAECIPUS VAROTOTIUS AD ECCLESIAE. UNITARIAE HEVISIENSIS SUMPTIBUS AD USUM. EIUS DEM ECCLESIAE AN TEMATE PERPETUO. DEDICATA. ANNO 1683. CORONAE. Ellentett oldalát harangöntő mesterjegynek számító köralakú plakett díszíti. Szövege: STEPH. BOLTOSCH: CORONENSIS ME: FUDIT. A keskeny vállú, alig díszített hat fülű harang súlya 4 mázsa.

Története érdekes. „... Hévizet Apaffy Mihály fejedelem 1667-ben Nagy Tamásnak ajándékozta, miután az előbbi birtokosnak Sükösd Györgynek egyetlen fia Székely Mózessel elesett. Ennek a Nagy Tamásnak a neje Toroczky Kata a hévizi unitárius egyházközségnek 1678-ban egy ezüst úrvacsorai tányért ajándékozott. Ügyszintén ennek lányai Klára és Borbála 1683-ban a nagy harangot öntették”.⁴ Megjegyezni kívánjuk, hogy a harang öntőmestere — Botosch István — Kovács Mihály és Patay Pál i.m. alapján a század utolsó felének legjelentősebb brassói magyar harangöntője volt. A feljegyzések szerint 1915 szeptemberében ezt a harangot a toronyból ledobták, de nem hasadt el. Még az évben a hadvezetőség a segesvári állomásról visszaküldte. Az egyházközség történetéből tudjuk, hogy 1773-ban itt három harang volt: a bemutatott 1683-ból való, egy felirat nélküli középső és egy kicsi. Ennek felirata: RENOVAT EXPENSA UNITA HEVIZIEN. A. 1708. Ez utóbbi az első világháború áldozata lett. Ma az említett műemlékharang mellett egy kisebb is van, felirata: F: HEVIZI UNITARIUS EGYHÁZKÖZSÉG 1905. ÖNTÖTE ANDRASOFSKI EFRAIM BRASSÓBA. (A következőkben a harangfeliratot F betűvel jelöljük; a zárójelben levő N és K betűk ma is használatban levő nagy és kis harangot jelölik.)

A következő 18. századból összesen hét (Bölon, Kálnok, Árkos, Szentivánlaborfalva — 2 db — Nagyajta és Homoródjánosfalva) műemlékharangot ismerünk. Ezek a brassói Tartler és Andraschowski, a sepsiszentgyörgyi Kiss család és a segesvári Baumgarten János műhelyéből kerültek ki. Bölon 1767-ben és Kálnok 1773-ban öntött harangjait Johannes Tartler készítette. Ismeretlen harangöntő műhely ez napjainkig. A két harangot reneszánsz akantuszlevél-koszorú díszíti a váll magasságában. Oldalukon olaszkoszorúba Brassó város címere (koronába foglalt gyökeres fatörzs) és a mester iniciáléi, az I. T. láthatók. A böloni harangon ez olvasható: CURAT. STE. KANDAL: FUNDITUR SUMPT. ECCL. UNIT. ET. REFOR. REL. (K). Ez két szempontból is értékes. Abból az időből való, amikor ezt még mind a két böloni felekezet (unitárius és református) közösen használta. A harangfeliratban szereplő Kandal István (1720—1778) nem más, mint Böloni Farkas Sándor nagyapja, kinek sírköve ma is áll a böloni temetőben. Ezért ezt a harangot szakkörökben „Kandal-harang“-nak nevezzük.

Bölon nagy harangja is kuriózum jellegű: anyaga acél. Friedrich Schilling öntötte Apoldában. F: ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÖNTÖTTEK A BÖLÖNI UNITÁRIUS HÍVEK KÖZADAKOZÁSBOL. 1925. Ez 600 kg, a műemlék kis harang 150 kg.

A kálnoki Tartler-harang a szintén műemlék fa haranglábra van felszerelve: F: IN GLORIAM UNIVS VERI DEI ET FILII EIUS IESU CHRISTI HONOREM. SUMPTIBUS ECCLESIAE UNITARIAE KANOKIENSIS FUSA: ANNO 1773 (N). Felső peremét akantusz-levélsor díszíti. Súlyja 115 kg. Társát, mely 1787-ben készült ágyúba öntötték az első világháború idején. F: ÖNTETTE A SEPSIKÁLNOKI ECCLESIA AZ EGY ISTEN DÜTSÉSÉGÉRE A MAGA KÖLTSÉGÉVEL. L. I. KOR. 8. 6. Helyette a hívek újat öntettek a nagyszebeni „Ferroagricola“-céggel. F: KÖZADAKOZÁSBOL ÖNTETTE A KÁLNOKI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG 1925⁵ (K).

Harmadikként e századból Árkos műemlék kis harangja következik. Mint helyi harangöntő mester munkája műtörténeti kuriózum. F: IN GLORIAM UNIVS VERI DEI ET FILII EJUS JESU CHRISTI. REFUSA SUMPTIBUS GENEROSI D[omi]NI DANIELIS KONCZ PRO ECCLESIA UNITARIORUM IN ARKOS ANNO 1788.

Koncz Dániel, báró Daniel György tisztartója volt. A nagysolymosi unitárius előljáró a mai Szentkereszthy- (neobarokk) kastély helyén álló reneszánsz Benkő-udvarházban lakott. A harang öntésére egyedül 80 Mt-ot adományozott.⁶ Több mint bizonyos, hogy ez a szép reneszánsz harang a harangtörténeti irodalomban eddig ismeretlen Lakatos Mihály műhelyéből került ki. Csikból telepedett Árkosra. Fennmaradt ugyanis 1781-ből egy, az egyházközséggel kötött szerződése, mely szerint az abban az évben elhasadt nagy harangot is ő öntötte újra. Az 1789-es püspöki vizsgálat alkalmával feliratát is lejegyezték: IN NOMINE D[omi]NI NOSTRI JESU XSTI CRUCIFIXI AD GLORIAM UNIVS VERI DEI IN SPIRITU SANCTU FUSA SUMPTIBUS ECCLESIAE UNITARIAE ARKOSIENSIS A[nn]O 1783 DIE 7ma JULII. Az 1916. aug. 10-én hadi célokra elvett harang helyébe 1925-ben egy 730 kg súlyú harangot öntettek a hívek Aradon Hönig Frigyessel. F: Az egy Isten dicsőségére öntett az árkosi unitárius egyházközség híveinek adományából. 1925. (N).

Kovácsna megyében — az árkosi kicsi harangon kívül — még két munkáját ismerjük az általunk azonosított mesternek. Egyik a nagyboros-

nyói régi református templomból a nagypataki (Valea Mare) görögkeleti templom tornyába felszerelt kicsi harang — 25 kg súlyú — és rajta ez áll: LAKATOS MIHALI ÖNTÖTTE ANNO DOMINI 1763. A másik az analógia alapján idetartozó sepsibükszádi római katolikus lélekharang. F: GROF. MIK. IST. ANO 1772. Rajta egy három levelű domború mesterjegy.

Negyedik 18. századi harangunk a *szentivánlaborfalvi* kicsi harang. Öntőmatrica alapján való összehasonlítás révén nyilvánvalóvá váltott, hogy ez 1848/49-es háromszéki szabadságharcban kitűnt sepsiszentgyörgyi Kiss-féle harangöntő dinasztia legelső tagjának Kiss Jánosnak a munkája. Ebben rejlik értéke is. F: AZ EGY ISTEN TISZTELETRE A LABORFALVI ÉS SZENTIVÁNY UNITARIA ECLA ÖNTETTE A MAGA KÖLTSEGEN A[nn]O 1793. (K) 90 kg. Van még itt egy 11 kg-os a helybeliek által „gyermekharang“-nak nevezett csengő. Ezzel kezdenek harangozni, ha csecsemő halt meg. F: ANNO DOMINI 1787. Mesterjegy és díszítés hiányában öntőmestere egyelőre ismeretlen.

Az egyházközség az első világháborúban beszolgáltatott egy harangot. Helyébe újat öntettek. F: AZ EGY ISTEN DICSŐSÉGERE A SZENTIVÁNLABORFALVI UNITÁRIUS EGYHÁZNAK VARGA ANDRÁS ÉS FIA SÁNDOR EMLÉKERE ÖNTETTEK ÖZV. VARGA ANDRÁSNE TELEKI JULIANNA, BITAI ANTAL ÉS NEJE TELEKI VARGA RÓZA, SIKES ANDRÁS ÉS NEJE KERESTELY MARGIT AZ 1925. ÉVBEN. Az acélharangot Apoldában öntötték. (N). Súly 250 kg.

Régiség szerint *Nagyajta* 1793-ból való kicsi harangja következik. F: ISTEN DÜTSŐSÉGERE ÖNTETTE A NAGY AJTA UNITARIA ECCLESIA ANNO 1793. ME FUDIT ANDREAS ANDRASCHOFSKI. Ez az egyike az Andraschofski iskola műhelyéből kikerült legrégebb harangoknak.

A nagyajtai unitáriusoknak kezdetben volt három 17. századi harangjuk. A középsőt és a kicsit 1777-ben újraöntötték. A középsőn ez állott: DANIELIS FERENC ET BASILI KOVATS ANNO 1699. HEIRICH. Ez utolsó szó feltehetőleg a mester nevét jelentené, mely egyelőre ismeretlen számunkra. A kicsi harang felirata: AD GLORIAM DEI TATR. IN USUM ECCLA UNIT. N. AITAE DEUM DANIELIS FERENC ET BASILI KOVATS. Az újraöntött harangon pedig ez állott: IOANES FUSOS IN HO. DOM. FUSA IN USUM EC. N. AITAE CURAT L.A.D BAITSI. 1777. BAS. GER. BATA. IALE. CSUKA. Ezt a harangot, valamint a megvasadt eredeti nagy harangot egybeöntötték és megnagyították, mert mindkettő elhasadt az 1802-s földrengés alkalmával. Sajnos 1916-ban a világháború áldozata lett. Így műemlékharangjuk mellé a nagyajtai unitáriusok újat öntettek. F: ÖNTETTE A NAGYAJTAI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG KÖZÖNSEGE KÖZADAKOZÁSBÓL 1924. Ez a nagyszabeni Ferroagricola munkája. Jellegzetes és csak nagyajtai módon ennek a harangnak a nyelvét (monyát), s így magát a harangot is felfelé fordulva állítják meg. „Így kapták meg 1802-ben is, álljanak így örökéltig“ — hangzik a helybeliek igazolása.

E század haranganyagát a *homoródjánosfalvi* Baumgärtner-műhely remeke zárja. A másfélmázsás nagy harang szövege ez: ISTEN DITSŐSÉGERE A JÁNOSFALVI UNITARIA EKLESIA ÖNTETTE EZEN HARANGOT MELYBEN IFJABB KELEMEN JÁNOS ADOTT 50 FORINTOT. 1798; SEGEVÁRI BAUMGÄRTNER JÁNOS ÁLTAL. Rajta a harangöntő mester mesterjegye. Az egyházközség kicsi harangját a szebeni

Schieb-gépgyár öntötte. F: AZ EGY ISTEN DICSŐSEGERE JANOSFALVI UNITÁRIUS HIVEK ÁLDOZATKÉSZSEGÉBŐL. 1921. 100 kg. Helyszűke miatt a 19. század haranganyagát kronologikus összefoglalásban mutatjuk be, kiemelve azokat a munkákat, melyek valamelyes műtörténeti értékkel bírnak, nevesebb hazai harangöntő iskola darabjai, vagy hozzájuk történetek, legendák kapcsolódnak. Első hely illeti meg a már említett Kiss-dinasztia munkáit. Ezek úgy öntéstechnikai, mint díszítés, kivitelezési módjukban kiválóak. Ide sorolhatók a vargyasi, kilyéni és sepsiszentgyörgyi egyházközségek műemlékjellegű harangjai.

A *vargyasi* kicsi harang szövege a következő: FUSA SUM UT SONEM IN HONOREM SOLIUS UNIUS VERI DEI ET FILII EJUS JESU CHRISTI. SUMPTIBUS ECCLESIAE VARGYASENSIS UNITARIAE. ME FECIT JOANNES KISS ANNO DOMINI 1815. Oldalán pajzs alakú mezőben bevésített szöveg van: „Bizonyosság címere: Öntetett a Ns. Vargyasi Unit. Ecclezsia tulajdon költségén. Költ. az 1815-dik esztendőben Júniusnak 21-dik napján“. Az ellentett oldalán egy eredeti beöntött szöveget leköszörültek de a „PATRONO“ szó még jól olvasható. A szájhagyomány szerint ezt a presbiterium töröltette le, mert a szöveg szerint a harangot kimondottan a Daniel-család öntette volna. A szájhagyomány helytáll, hisz frott dokumentum is bizonyítja, hogy a harangon eredetileg ez állott: ILL. ALEXIO DANIEL.⁷

1667-ben Daniel István öntetett egy harangot a vargyasiaknak. F: FUSA SUM UTSONEM IN HONOREM ET GLORIAM UNIUS VERI DEI ET FILII EJUS JESU CHRISTI PATRONO GENERO STEPHANO DANIEL DE VARGYAS. ME FUDIT PETRUS MURATIUS. 1667⁸ A helyi hagyomány szerint ezt a harangot Gábor Áronnak adták a vargyasi hívek. 1763-ban öntetik aztán az akkori kicsi harangot, melynek felírata csak magyar fordításban maradt reánk: AZ EGY ISTENNEK FIA AZ UR JÉZUS KRISZTUS TISZTELETÉRE ÖNTETTE A VARGYASI UNITAR ECCLESIA 1763. Ezt a harangot is elvitték hadi célokra 1916-ban. Helvette egy nagy harangot öntettek. F: AZ EGY ISTEN TISZTELETÉRE ÖNTETTE A VARGYASI UNITÁRIUS EGYHÁZ KÖZADAKOZÁSBÓL HÖNIG FRIGYES ÁLTAL ARADON. 1924. (K) 377 kg. A község 1847-ből származó unitárius iskolacsengőjét, mely díszes és faragott haranglábban ma is használatban van, az Unitárius Nőszövetség ajándékozta. Van még Vargyason az alszegi templom melletti haranglábban egy kis harang, az unitárius Danielek ajándéka. Öntőiskolája miatt kuriózum. F: A VARGYASI ALSZEGI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSEG SZÁMÁRA ÖNTETTE BÁRÓ DANIEL LAJOS PÁRTFOGÓ FÖGONDNOK 1912. ÖNTÖTTE ANDRÁSOFSKY ÉFRAIM UTODA LENGYEL PÁL KOLOZSVÁRT.

A *kilyéni* unitárius egyháznak volt egy 17. századi műemlék harangja, melyet a Neidel-műhelyben készítettek Brassóban. Amint azt már említettük 1655-ből való volt. Feliratát Orbán Baláztól tudjuk (III. kötet, 37. oldal): O REX GLORIAE JESU CHRISTE VENI CUM PACE 1655. ME FUSA JOHANNES NEIDEL BRASSOVIE. Ez a második világháború áldozata lett. Így maradt a lassan apadó létszámú közösségnek a kicsi harang. Ez szintén művészet- és technikatörténeti emlék. Mesterjegye alapján biztosan állítjuk, hogy a sepsiszentgyörgyi Kiss István munkája. F: ISTEN DITSŐSEGERE ÖNTETETT A KILJENI UNITÁRIA SZ: EKLA KÖLTSEGÉN 1835. Így a freskó-töredékes műemlék templomnak ma is ez az egy működő műemlékharangja van.

Hasonló ehhez a *sepsiszentkirályi* harang. F: AZ EGY IGAZ ISTEN DITSŐSÉGÉRE ÖNTETTE A S.SZ.KIRÁLYI UNITARIA SZENT EKKLESIA 1842. (K). Hozzá hasonló és értékes kisebbik társát az első világháborúban beszoigáltatták. Helyette a Ferroagricola-céggel öntettek mást. F: AZ EGY ISTEN DICSŐSÉGÉRE ÖNTETTE KÖZADAKOZASBÓL A SEPSISZENTKIRÁLYI UNITARIUS EGYHÁZKÖZSÉG 1924 (N) 180 kg.

Korban ide sorolható *Datk* unitáriusainak 1826-ból származó kicsi harangja, melynek öntőmesterét nem sikerült kikutatnunk. F: ÖNTETTE ISTEN DITSŐSÉGÉRE A DATKI NEMES EKKLESIA MAGA KÖLT-SÉGÉN KORODI LUKÁTS KURÁTORSAĞÁBAN 1826. 50 kg. Itt a püspöki vizitáció 1789-ben két harangot talált. Az egyik 1686-ból való volt és rajta ez állott: STEPHANUS BOLTOSCH CORONIENSIS FUSIT és egy kisebb a következő felirattal: IOANNES WLISSEN BÉRIER AD. 1651 FUDIT ME IN SCHESBURGES D.R. GÁLTTER. Az 1827. november 12-én tartott püspöki vizitáció idején ez a régi harang még megvolt, de a kisebbik, mivel meghasadt, 1826-ban újraöntették. Ez a mai kicsi harang. Az említett Boltos-féle harangot vagy újraöntötték, vagy az első világháború áldozata lett. Helyette készítették acélból (minden egyház-községben azzal a gondolattal, hogy ne legyen a hadi célokra is felhasználható harangérből) a mai nagy harangot. F: RESIŤA 1922. Ebben és ezzel a céllal váltak „divatosabb” egyházkörte-szerte az acélharangok. A rozsdától mentesítendő, legtöbbször már halvány zöld színre festve forgalmazták a német cégek.

A *kökösi* unitáriusok tudatában vannak, hogy egyik harangjuk „nagyon régi”. Különlegessége abban áll, hogy egy eddig kevésbé ismert brassói műhely remeke. F: A KÖKÖSI UNITARIA SZENT EKKLESIA SAIÁT KÖLTSEĞÉN ÖNTETTE 1847-ben. KÜRMEŠ FRIEDRICH ÖNTÖTTE BRASSÓBAN. (K).

Lázár István püspök (1789) vizitációja alkalmával két harangról emlékezik meg itt. A nagyobb: VENITE, AUDITE VERBA VITAE EC UNIT. KÖKÖS PAST.MC. BEDŐHÁZI AE.ANDR. Killye 1707 — feliratú volt. Ezzel adóztak a kökösi unitáriusok Gábor Aronnak ágyúja számára a szabadságharc idején. A harang szövegét ma templom portáléja is őrzi. A vizitációkor itt levő kicsi harangon ez volt írva: ÖNTETETT ANNO 1601 ISTEN DITSŐSÉGÉRE. Feltételezhető, hogy ez volt a legrégebb unitárius harangunk egyike Háromszéken. Ezt a harangot 1917-ben elrekvirálták⁹. Ma a kökösi toronyban még egy harang van. F: AZ EGY ISTEN TISZTELETÉRE ÖNTETETT A KÖKÖSI UNITARIUS EGYHÁZKÖZSÉG HIVEINEK ADO MÁNYÁBÓL 1926 EVBEN. SCHIEB ÉŠ KAUNTZ NAGYSZEBEN. (N).

Úrmösi és *alsórákosi* templomainkban is műemlékjellegű harangok vannak. Ezek a segesvári Manchen Mihály mester keze alól kerültek ki. F: AZ EGY ATYA UR ISTENNEK ÉŠ SZ: FIÁNAK AZ UR JEZUS KRISZTUSNAK DICSŐSÉGÉRE ÖNTETTE AZ ÚRMÖSI UNITARIA SZ: EKKLESIA KURÁTOR ERDŐ MIHÁLY SZ: EGYHÁZFIÁK SZÁŠZ JÁNOS, BÓDI MIHÁLY SZORGALMUK ÁLTAL 1868. SEGESVÁRI MANCHEN MIHÁLY ÁLTAL (N). 500 kg. E haragnak különös története van. Maurer Mihály 1683-ban két harangot adományozott az egyházközségnek, melyet a törököktől zsákmányolt, és olyan kikötéssel adta azt, ha a hívek megmaradnak az unitárius vallásban. Ha nem, akkor a mindenkori püspök oda vitesse, ahová akarja. Tény az, hogy ezeket ismeretlen okokból a Maurer utódok (Ferenc, Gábor, István és József) egy új ha-

rangba öntették, melyet ők adományoztak. S mivel később ez is hasznavehetetlenné vált, ebből öntetett a fent bemutatott Manchen-harang.¹⁰ Az eddig ismeretlen harangjukat, amit az első világháborúban elvesztettek, mással pótolták. F: ISTEN DICSÓSÉGÉRE AZ ÜRMÖSI UNITÁRIUS EGYHÁZ TAGJAI 1927. SCHIEB ÉS KAUNTZ SIBIU-NAGY-SZEBEN (K).

Manchen Mihály önti meg az alsórákosi unitáriusok nagyharangját. F: ISTEN DICSÓSÉGÉRE ÖNTETETT AZ ALSÓRÁKOSI UNITARIA SZENT EKLEZSIA KÖLTSEGEN 1875-BEN SEGESVÁRI MANCHEN MIHÁLY ÁLTAL. Felül tulipános csokor-füzér díszíti. A harang még a régi tőkén áll.

Az 1675-ben befejezett templomnak 1698-ban vettek két harangot. A kicsin ez állott: „S.P.A. 1698“. 1821-ben mindkettőt újraöntették egyforma felirattal: A RÁKOSI UNITARIA ECCLESIA SZÁMÁRA ÖNTETETT 1821. Mivel kisméretűek voltak újraöntették Manchen Mihállyal 1875-ben. A nagyobbikon, melyet 1915 novemberében kellett leadni a hadvezetőségnek, ez állott: ELŐBB KETTŐ VOLTAM ÉN ÉS EGY TÁRSAM. KETTŐNKBŐL A TÜZBEN ÉN EGYEDÜL VOLTAM. SEGESVÁRI MANCHEN MIHÁLY ÁLTAL 1875. Utólag bevésve: „Füzi Zsigmond és nője Szóts Anna ajándéka. 50 For. O.E.“ Ennek volt a társa a már bemutatott műemlék harang (K). Az elrekvirált helyébe 1923-ban került új. F: ISTEN DICSÓSÉGÉRE ÖNTETTEK AZ ALSÓRÁKOSI UNITÁRIUS EGYHÁZ HIVEI 1923-ban. ÖNTÖTTE HÖNIG FRIGYES ARADON 1923. (N). 235 kg. Vállán tulipános csokrok, alul makkos díszítés.

Különös ötvösművészeti stílust képvisel a *bodoki* unitárius leányegyházközség kicsi harangja. A felül tölgyfalevél koszorúval díszített perem alatt, felirat nélkül, az 1876-os évszám látható. Sajnos öntőműhelyét eddig még nem sikerült megállapítanunk.

A régi nagy harangot a második világháborúban beszolgáltatták és helyette öntették a jelenlegi harang-különlegességet. F: A BODOKI UNITÁRIUS EGYHÁZNAK ADOMÁNYOZTÁK A PATAKFALVI CSALÁD ÉS SIMON EMMA 1972. GYÖRGYPÁL GÁBOR ÖNTŐ CSIKSZEREDA. A második világháború utáni rövidéletű székelyföldi harangöntő műhely ritkasága ez a harang. Ebben rejlik értéke.

A 19. századi harangok sora két, az Andraschowski-iskolából kikerült remekművel zárul. Ezek *Felsőrákoson* és *Sepsikőrőspatakon* láthatók. A felsőrákosi nagy harang 520 kg. F: AZ EGY ISTEN TISZTELETÉRE ÖNTETTE A FELSŐRÁKOSI UNITÁRIUS EGYHÁZ 1889. ÖNTÖTTE ANDRASCHOFSKI EFRAIM BRASSÓBAN. A kézirat lezárása után jutott tudomásunkra, hogy ezt a harangot 1986-ban újraöntették a bukaresti Plumbuita kolostor harangöntő műhelyében. Súlya 501 kg. F: Az egy Isten tiszteletére újraöntetett a felsőrákosi unitárius hívek kegyes adományából 1986-ban Bukarestben.

Az 1746-ban készült „Felső Rákosi Unitárius Ecclesia Könyve“ szerint ebben az esztendőben két harang volt. F: IN USUM ECCLESIAE UNIT.F.RAKOS 1708 Ez volt a nagyobbik. A másikon: IN HONOREM DEI ET JESU CHRISTI SUMPTIBUS ECCLESIAE U.F.RAKOSENSIS. 1648. Közben még volt egy harangjuk, hisz említi a nevezett forrás, hogy „öntetett mások azoknál nagyobb Ao 1761“. 1848-ban és az első világháború idején a felsőrákosi unitáriusok két harangot veszítettek el. A szabadságharcban feláldoztatott pótolták a bemutatott Andraschowski-ha-

ranggal, az elrekvirált helyébe a mai kicsi harang készült. F: **FELSŐ-RÁKOSI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG HIVEINEK ADOMÁNYÁBOL 1923. FERROAGRICOLA — NAGYSZEBEN: 270 kg.** Hasonló szép Andraschowski-haranggal büszkélkedhetnek a sepsikőrőspataki unitárius hívek. A tőkére szerelt, díszes füles régi harang felirata: **AZ EGY ISTEN DITSÓSÉGÉRE ÖNTETTE A SEPSI-KÖRÖSPATAKI UNITÁRIUS SZENT EGYHÁZKÖZSÉG 1895-ben.** „JER MENJÜNK AZ URNAK HÁZÁBA“ Zsolt. 122 R.1.7. ÖNTÖTTE ANDRASCHOFISKY ÉFRAIM BRASSÓBAN (N).

A sepsikőrőspataki hívek 1644-ben saját költségükön hoznak egy harangot Brassóból. Melléje a felsőrákosi eklézsia ajándékozott egy kicsi harangot, melyen olvashatatlan név és az 1678-as szám volt. 1788-ban öntettek egy más harangot (F: ÖNTETTE A SEPSIKÖRÖSPATAKI UNITÁRIA EKLÉZIA AZ EGY ISTEN DITSÓSÉGÉRE A MAGA KÖLTSEGEVEL. LÁSD. I. Kor. 8. rész 6. vers). Ezt háborús célokra elvitték 1916. aug. 9-én. Az 1644-ből való harangot 1821-ig használják, majd 1824-ben beöntik. F: ÖNTETTE A SEPSIKÖRÖSPATAKI UNITARIA ECCLESIA AZ EGY ISTEN DITSÓSÉGÉRE MAGA KÖLTSEGEVEL. LÁSD. KOR. 8.V.6. 1824. Ez 1895-ben megrepedt és még abban az évben újra is öntik a mai és bemutatott nagyharang képében. A sepsikőrőspatakiak az 1787-ben öntött harangjukat ajánlották fel Gábor Aronnak. S mivel egyet elvesztettek az első világháborúban is, azt 1924-ben pótolták. F: AZ EGY ISTEN DICSÓSÉGÉRE ÖNTETTE KÖZADAKOZÁSBÓL A SEPSIKÖRÖSPATAKI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG. 1924. Lásd. I. Kor. VIII. 3—6. Ferroagricola — Nagyszeben. (K).

A 20. század harangtermékei ötvös- és öntésművészeti szempontból a jövőre nézve fontosak. Egyféle leltár is ez a dolgozat, a jövő számára rögzíti a mai helyzetképet. A bemutatott modern harangokon kívül csak Sepsiszentgyörgy, Brassó és Fogaras maradt ki a felsorolásból.

A fogarasi harang (F: A FOGARASI UNITÁRIUS EGYHÁZNAK 1912. ÉVBEN AJÁNDÉKOZTÁK BEDŐ FERENCZ ÉS SZENTPÁLI GYULA EGYHÁZGONDNOK ÉS FELÜGYELŐGONDNOK ÉS FELESEGÜK SZINTE KAROLINA ÉS KATÓ ROZÁLIA. ÖNTÖTTE NOVOTNY AN-TAL TEMESVÁROTT — 3540 sz.) Különös értéke, hogy egyetlen No-votny-féle modern harangunk ebben az egyházkörben.

A brassói unitáriusok két egyforma harangján (F: ADOMÁNYOZTA ÖZVEGY KÁDÁR SÁNDORNÉ SZERETETT FÉRJE KÁDÁR SÁNDOR EMLÉKÉRE. 1936) ugyanaz a szöveg van. Mindkettő a Kauntz-cég munkája.

A sepsiszentgyörgyi egyházközség csak az ötvenes években tudott harangot öntetni, létszámának fokozatos növekedésével. Ez a harang, melynek súlya 1 tonna, az egyházkör legnagyobb harangja. A kitűnő öntőműrka a bukaresti V. V. Rășcanu műhelyét dicseri. F: A HÍT ISTEN AJÁNDÉKA. SEPSISZENTGYÖRGYI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG. 1956. FABRICA V. V. RĂȘCANU, BUCUREȘTI.

Fontosnak találjuk e munka keretében bemutatni a kutatás alkalmával lajstromba szedett harangöntő műhelyeket, gyárakat, dinasztákat. Annál is inkább fontos ez, mert sok olyan van közöttük, melyeket nem említett meg mai napig sem a harangtörténeti irodalom. Így Háromszék és a Barcaság területén áttanulmányozott (meglevő és elpusztult, de dokumentumokban fennmaradt emlékmű) harangok sokaságát 68 harangöntő műhely készítette. Legrégibbek ezek közül a brassói Neidel-iskola

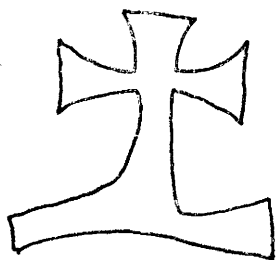
(Paulus és Johannes Neidel). Harangjaikat a 17. század első felében készítették.

A bemutatott két egyházkör 39 harangja azonban csak 19 műhely terméke. Ezek közül elsősorban a három székelyföldi öntödét kell megemlítenünk. Elsőként a 18. század második felében (feltételezhetően még vándor harangöntőt) *Lakatos Mihályt* (1763—1788 közötti időszakból ismerjük harangjait). Neve ezidáig ismeretlen volt a harangtörténeti irodalomban. Időrendi sorrendben a sepsiszentgyörgyi *Kiss-dinasztia* következik. Irodalomban és köztudatban is, főleg Gábor Aron utcai ágyúöntő műhelyének tevékenysége kapcsán csak egy Kiss nevű ágyú- és harangöntőt emlegetnek és pedig Jánost. Csupán a genealógiai kutatások alkalmával derült fény e családra. Tulajdonképpen apa, fiú és unokából állott ez a dinasztia: *Kiss János*, fia *István* és annak fia *Jánosból*. Hárman 1795 és 1872 között öntötték a harangokat. Tudnunk kell azt, hogy a szabadságharc idején működő ágyú- és harangöntő mester nem Kiss János volt, hanem *Kiss István*. Így tehát az irodalomban szereplő adatok így értendők: ebben az időszakban Kiss János műhelyében fia, Kiss István dolgozott. A harmadik székelyföldi harangöntő mester *Györgypál Jakab* volt. Szerényen felszerelt csikszeredai (zsögödi) műhelyében 1963 és 1972 között dolgozott.

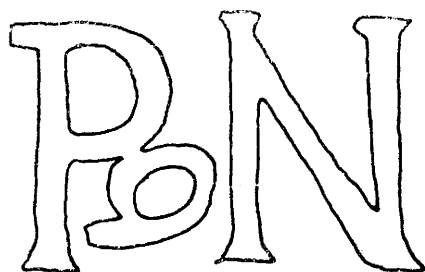
Ezekután még tizenöt — a bukaresti Rășcanu-céget kivéve — erdélyi harangöntő műhelyről kell megemlékeznünk. Sorrendben a következők:

1. Boltosch István, 1683—1686 között működött Brassóban.
2. A hat tagból álló brassói, majd kolozsvári Andraschofski-dinasztia, mely 1790-től az első világháború idejéig dolgozott. Utódjuk Lengyel Pál volt Kolozsváron. (Andreas Andraschofski 1793—1799, A. János 1802—1878, A. János 1825—1892, A. Éfraim 1861—1910, A. Henrik 1845—1915, A. János 1860—1893).
3. Johannes Tartler, Brassó 1767—1796;
4. Baumgärtner János, Segesvár 1788—1863;
5. Kürmes Frigyes, Brassó 1847—1863;
6. Manchen Mihály, Segesvár 1868—1896;
7. Hönig harangöntőde, Arad 1840—1939;
8. Novotny Antal, Temesvár 1911—1935;
9. Lengyel Pál, Kolozsvár 1910—1912;
- 10—12. A nagyszebeni Schieb Rt. (1921—27), a Schieb és Kauntz-gépgyár (1926—27) és Kauntz 1929-ben;
13. Ferroagricola-cég, Nagyszeben 1923—24;
14. Resicai Gépgyár 1927—1937;
15. Friedrich Schiller apoldai üzeme 1924—27.

A bemutatott tizenkilenc harangöntő műhely közül csupán öt volt eddig ismert a harangirodalomban (Boltosch, Andraschofski, Hönig, Manchen, Novotny). A többi tizennégy új adat a szakirodalom számára. A szerző jó néven veszi a kiegészítéseket, esetlegcs hibaigazításokat, adalékokat, új adatokat, kiegészítendő unitárius harangjaink képét.

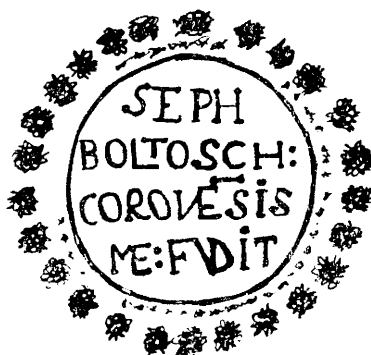
1

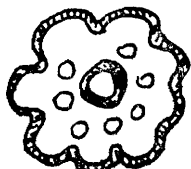
2

3

4

5

6

7

8

- MESTERJEGYEK:** 1. XIV. sz.;
2. Paulus Neidel (1617);
3. Ismeretlen (Brassó, 1838);
4. A legrégebb brassói magyar harangöntő mesterjegye 1683-ból;
5. Kiss János (1815);
6. Kiss István (1835);
7. Bodvaj — Uzonkafürdő (XVIII. sz.);
8. Ifj. Kiss János (1868).

JEGYZETEK

¹ Kovászna megye, a Brassó megyei Barcaság, az Alsó-Homoród mente, Köfalom és Fogaras környéke, felekezeti különbség nélkül. A Hargita-vidék és a Küküllők mentének feldolgozása most van folyamatban.

² Legfontosabb alapmunkáknak számítanak: Kovács Mihály: *A harang*. Budapest 1919. és Patay Pál: *Régi harangok*. Budapest 1977. A régebbi erdélyi harangöntő központok és nagyon régi harangok dolgában Friedrich Müller: *Zur altern Siebenbürgischen Glockekunde*. Hermannstadt 1858. c. munkája igazított el.

³ Az anyaggyűjtő és kutató munkában segítségünkre voltak a most is létező ún. „Bim-bam” expedíció tagjai, főleg dr. Farkas Csaba fogorvos (Székelykeresztúr), Fekete Tibor geológus mérnök (Sepsiszentgyörgy), Demeter Lajos, Papp László, Ferencz József, valamint Kisgyörgy Blanka és Kisgyörgy Réka egyetemi hallgatók, akkora középiskolai tanulók. Ezúttal mondunk köszönetet munkájukért. Az egy évtizeddel ezelőtt megkezdett munkát csak most, megújuló művelődési életünk nyílásával, tudtuk közzére előkészíteni. A folytatásról — más hazai területek irányába — azonban nem mondtunk le. Munkánkban felhasználtuk a csernátoni múzeumalapító néhai idős Haszmann Pál harangtörténeti gyűjteményének azon adatait, melyek ma már dokumentum értékűek. A hagyatékot fiai, Haszmann Pál és József voltak szívesek átadni megőrzésre. Ugyancsak köszönetet mondunk a két egyházkör lelkészeinek, akik a nehéz körülményekre való tekintettel is munkánkban segítséget nyújtottak.

⁴ Kiss Aladár: *Historia domestica*. 1910. Kézirat, 2.

⁵ Kovács Imre: *Adatok a Calnic-i unitárius egyházközség történetéhez*. In: Keresztény Magvető (továbbiakban KerMagv) LXVIII (1936) 182. l.

⁶ Barabás János: *Torony építéséről való írás az árközi ekleziában, 1843*. Kézirat, 27.

⁷ *A vargyasi Daniel család eredete*. Budapest, 1896. 299.

⁸ Uo. 181. l.

⁹ Jegyzőkönyv, 1917. III. 12; Mátyás György: *Beszámoló a kökösi unitárius egyházközség történetéről és templomának újjáépítéséről*. In: KerMagv 77 (1971) 186—189. l.

¹⁰ Lőrinczi László: *Ürmösi egyházközségünk történetéből*. In: KerMagv 78 (1972) 157—158. l.; Lőrinczi László lelkész levele a szerzőhöz 1975. november 11-én.

ADORJÁNI RUDOLF

(közlő)

A KERESZTÜR-KÖRI EGYHÁZKÖZSÉGEK
VAGYONLELTÁRA A XVIII. SZÁZAD UTOLSÓ
HARMADÁBÓL*

II. KÖZLEMÉNY

F[irtos] Várallya. (29—31.)

Vagyon egy Fa Templom deszka Czinterem körülötte. Fa Harangláb mellette: mellyben vagyon Két Harang, mellyek közül a' nagyob Harang készült Száz Husz Forintokból az 1763^{dik} Esztendőben az Unitaria Ecclesia Költségeből. Nintsen semmi irás rajta. A kisebbik igen régi; vagyon ilyen irás rajta: *EOS Nostros Gofitem I.DO [...].*¹ A' Praedicalló Szék és a' Pap ülő Széke virágos Kartonnyal vadnak béterítettve.

Az Úr Asztalára való Edények s egjebek

Vagyon az Ecclesianak egj masfél Singes Ladaja.

Egy fedeles On Kanna capit Cup. 1.² ilyen betük vadnak az Oldalan: V.U.E.K.³

Egy állól fellyül aranyos virágos kiseded hozszuko Ezüst Pohar, vagyon ilyen irás rajta: *V.U.E.P. ISTENE. I.T.*⁴ Két On Tángyér Kissebb nagyobb, a' nagjobbon ilyen iras rajta kívül: *V.U.E.T.ISTENNE.*⁵ belül: 17 B.M. 44. A Kissebben is Kívül *V.U.E.T.Istenne.1748.*

Vagyon egj Lang szin sellyem ruha, egj zöld sellyem körül fekete sellyem csipkes ruha. Egy szederjes tarkás Len ruha. Egj a' szegeletein veres sellyemes fejer len ruha. Egj kék len fonalas len kendő. Egj varras nélkül való merő (?) szöves Kotzkás Abrosz. Egj bors himes Kender abrosz. Ket abrosz bors himre.

Vagyon egy Kis Perselly Ládátska Alamisna szedésre. Egj ket ejteles Palatzk.

* A szöveget gondozta és dr. Molnár István anyagának felhasználásával a jegyzeteket összeállította dr. Gaal György. A textíliák, felszerelési tárgyak, pénz- és mértékegységek magyarázata az I. közleményben található.

¹ Megfejthetetlen, hiányos szöveg.

² Befogadóképessége egy kupa.

³ V[árallyai] U[nitaria] E[cclesia] K[annája]

⁴ V[árallyai] U[nitaria] E[cclesia] P[ohara]. Istené. I. T. (az adományozó nevének kezdőbetűi)

⁵ V[árallyai] U[nitaria] E[cclesia] T[ánnýera]. Istené. 1744. B. M. (az adományozó nevének kezdőbetűi)